

GARESKO EUSKARARI BURUZ ZERBAIT

Iruñea, 1982-I-29

Frantzisko Ondarra

Bonaparte Printzeari esker, badakigu duela ehun bat urte nolakoa zen Gares-en hitz egiten zen euskara. Ezaguna da euskaltzaleen artean berak Londres-en argitaratu zuen *Le Cantique des Trois Enfants* edo *Hiru gazteen Kantika* (1); bertan Elkano, Gares, Oltza eta Goñi-ko itzulpenak ematen dizkigula. Beste lan batean ere, *Le verbe basque en tableaux* edo *Euskal aditza paradigmatan* (2) izena daukan liburuan, badago aipamenik noizean-behin Gares eta beste hiru herri horietako euskarari buruz. Bainan inprimatu gabe ere utzi zuen gairik frango, eta beldurrik gabe esan dezakegu askoz gehiago utzi zuela inprimatuetan baino.

Arritzekoa bada ere, ez Nafarroa-ko Aldundiaren Artxibuan, baizik eta Bizkaiko Aldundiaren Liburutegian (3) aurkitzen ditugu oraindik argitaratzeko dauden gauza asko. Horietan aipatu behar ditugu mila eta hirurehun (1300) bat hitzek osatzen duten hiztegitxo bat (4); bostehun-eta-hogeiren (520) bat zertzelada morfologiko (5); fonetika, morfologia, sintasia eta aditza ikutzuen duen nahaste-borraste bat (6); eta, azkenik, aditz laguntzailearen adizki guziak, alokutiboak eta guzti (7). Espero dugu hauek denak laster izango direla inprimatuak, aurtan bertan edo.

Esandako den hauek Elkano, Gares, Oltza eta Goñi-ko euskararen berri ematen dute. Noiz bildu zituen Printze haundiak xehetasun hauek? Badakigu nahiko ongi 1869. urtearen inguruan eskuratu zituela. Hiru urte lehenago 1866. urteko Abuztuan, ez zekien ezer garbirik Gares, Oltza eta Goñi-ko eus-

-
- (1) BONAPARTE, Louis-Lucien: *Le cantique des trois enfants dans la fournaise*. Londres, 1969. (Ikusi "Deuxième partie, Observations".)
 - (2) BONAPARTE, Louis-Lucien: *Le verbe basque en tableaux*. Londres, 1969.
 - (3) GONZÁLEZ ECHEGARAY, C.: "Catálogo de la Colección del Príncipe Luis Luciano Bonaparte que se guarda en la Biblioteca de la Diputación de Vizcaya". *Euskera*, VII, 1962, 219-258. (Ikusi 48, 69 eta 78. zenbakiak.)
 - (4) Ikusi 3. oharpenean aipatu dugun lana eta bertako 48. zenbakia.
 - (5) Ikusi 3. oharpeneko lana eta 48. zenbakia.
 - (6) Ikusi 3. oharpeneko lana eta bertako 69. zenbakia.
 - (7) Ikusi 3. oharpeneko lana eta bertako 78. zenbakia.

karari buruz, Bruno Echenique'ri idatzi zion gutun batetik ikusten denez (8). Honela dio eskutitz hortan: "Gares-en, esan didatenez, euskara ia ilik dago eta oso diferentea da", hau esatean Oltza eta Goñi-ko euskararekin gonbaratzen du batez ere. Urte horretako Abenduan (9) ez zuen oraindik Oltza-ko hitz zerrenda eta besterik hartu, eta pentsa dezakegu ez ta Gares-korik ere. Bestalde, lehen aitatu lanak, 1869. urtean izan ziren argitara emanak, eta horietan oso ongi ezagutzen du Gares eta beste herri horietako euskara. Gainera, hiru urteko tarte horretan, ibilaldi bat egin zuen Nafarroa-ra, hemengo euskalkiak hobeto ezagutzeko. Berez, urte horietan jaso zituen bere oharrak, Gares-en izan zuen laguntzailea *José María Otamendi* zelarik.

Egia esan, gaur hemen aipatuko ditugunak ez dira denak berriak. Ainguru Irigarai'k zabalduak ditu horietako zenbait, adibidez, geroaldia egiteko erabiltzen den *-ko* atzizkia (10): *emanko*, *janko*, *juanko*, beraren inguruko herrietan *emain*, *xain* eta *joain* egiten delarik; baita Gares-en *jota* esaten dela ere, gaztelaniaz erabiltzen den bezala (11). Bestalde, *-ko* atzizkia Gipuzkoa aldetik, Lizarraga-tik barrena edo, etorria izan daitekeela dio, eta badaitekeela beste alderen batean ere aurkitzea.

Hain zuzen, berak aurkitu zuen atzizki hori bera Uterga-ko Kristau Ikasbide batean, hamazortzigarren mendean idatzirik dagoen batean.

Gares-ko euskarari buruz zenbait xehetasun

Fonetika.—Nabarmenena lehen esan dugun *jota* hori da, beraren inguruko euskalkian —goi nafar hegoaldekoan—, *ixa* ahoskatzen den bitartean: *jan*, *jakin*, *jo*, *jarri*, *jaiki*, *jaito*, *jai*, *jokatu*, baina Elkano, Oltza eta Goñi-n: *xan*, *xakin*, *xo*, etab. —hala ere, lau herrietan: *jauna* eta *joan*—. Adi dezagun beste adibide bat ere: Gares-en *txujen* eta *txujentasun* ahoskatzen den bitartean, beste hiru herrietan, *txuxen* eta *txuxentasun* da.

Morfologia.—Goian esan dugun bezala, *-ko* atzizkia da jakingarri morfologian, aditzari gagozkiola. Baina erabiltzen da baita ere *-en* atzizkia; beraz, *janko* eta *jain*, *emanko* eta *emain* (14). Hau bera gertatzen da Uterga-

(8) URQUIJO, Julio de: "Cartas escritas por el Principe L.-L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores". RIEV, IV, 1910, 233-297. (Ikusi 294. orrialdea, goian.)

(9) Ikusi aurreko oharpeneko lana eta bertako 295. orrialdea.

(10) IRIGARAY, Angel: "Nuevos documentos para el estudio del vascuence alto navarro meridional". IV Symposium de Prehistoria Peninsular. Pamplona, 1966, 261-269. (Ik. 264. orrialdea.)

(11) IRIGARAY, Angel: "La obra del Principe Bonaparte". BSVAP, XXII, 1966, 67-74. (Ik. 73. orrialdea.)

(12) Ik. GONZÁLEZ ECHEGARAY, op. cit., 69. zenbakia batez ere. Honekin ez dugu esan nahi Elkano, Oltza eta Goñin *jotarik* ez dagoela, eta hitz askotan gainera.

(13) GONZÁLEZ ECHEGARAY, op. cit., 69. zenbakia.

(14) Op. cit., 78. zenbakian.

ko Kristau Ikasbidean, *emanko* eta *emanen* aurkitzen direla (15). Gipuzkoa aldetik etorria daitekeela izan? Ez dakigu, baina daitekeena da.

Hala ere, ez dugu aurkitzen ez Goñibarko Munarriz-en, ez Gesalaz-ko Muzki-n gorderik zeuden sermoietan; baina ezin dugu isilik eduki Munarriz-ko sail batean ageri dela *-ko* hori, eta beti ta bakarrik; ez da harritzekoa, ordea, sail horretako hitzaldiak gipuzkeraz bait daude (16). Gainera, badakigu Bakaiku-n *yanko dau* eta *yain dau* esaten dela, eta baita *jainko dau* ere, beraz, biak batean: *jainko* ‘janenko’ bait da. Eta ez dugu ahaztu behar Bakaiku biderik aproposenetakoa dela Gares eta Gipuzkoa edo Probintziaren arteko harremanak eramateko.

Aditzaren arlotik atera gabe, Garesen gertatzen dira konglomeraturik aipagarrienak: *jatongu* eta Elkano ta Oltzan *xaten dugu*; *jatontze* eta Elkano ta Oltzan *xatauntze*, *-tzie* ‘jaten duzue’; *jankot* eta besteetan *xain dut*, etab.

Izenari dagokiola, *ehun* esateko bai *egun* eta bai *bortzetanogei* ikusten ditugu (17). Oltza eta Goñin bezala, *Pedroren* ordez Pedron da, Elkanon *Pedroin* delarik. Garesen *-kin* atzizkia erabiltzen da gehien bat, beste herrietako eta euskalki honetako bereizgarri den *-Ki*’ren ordez (18).

Hiztegiaren arloan, beste herrietan baino askoz ugariago ageri dira erdal hitzak, adibidez hilabeteen izenak: *enero*, *febrero*, *martxu*, *abril*, *maiatz*, *junio*, *julio*, *agosto*, *sietenbre*, *otubre*, *nobienbre* eta *dezienbre*. Arkoiris hemen, Elkanon, *jangoikoinpaxa* eta Oltza ta Goñin *jangoikoinpaxa*; eta beste asko. Hiztegiaren eremua da erdaldunduena, deklinabidea eta adizki-ena, alokutibozkoak eta guzti, ia zulorik gabe dagoela.

Escalonilla-ko apaizak (19) dioenez, Garesen *gizone* da eta ez *gizona* singularrean; *ardoek*, ez *ardoak* pluralean; eta baita *ardoik* ere zenbaiten ahotan. Bonapartek bildutako gaietan ez dira ageri fenomeno horiek, baina Utergan aurkitu zen dotrinan lehen aipatu duguna gertatzen da, ez ordea beti; beraz, *Demonioe*, *premioe*, *confesioe* etab., bainan baita ere *espliquecioa*, *justoa*, *humanoa*, etab.

Uste dugu honenbestez nahikoa dugula gaurkoz gai honi buruz. Baina lehenbizi nahi ditugu irakurri zenbait bertso. Bertsook Bonaparteren agirietan daude, Gonzalez Echegaray-ren lanean 69. zenbakian. “Mariya, nora zuaz”-

(15) ONDARRA, Francisco. “Catecismo del siglo XVIII en vascuence de Uterga (Valdizarbe)”, FONTES, 1980, 173-221. (Ik. 176. orrialdea.)

(16) ONDARRA, Francisco: “Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan.” EUSKERA, 1981, 349-365. (354. orrialdean aipatzen dugun 10. saileko sermoietan.)

(17) GONZÁLEZ ECHEGARAY, op. cit., 48. zenbakian, 927 ta 928. hitzak.

(18) Berdin, 48. z., 10 zenbakiarekin markaturik dagon orrialdean.

(19) IRIGARAY, Angel: *Una Geografía Diacrónica del Euskara en Navarra*. Pamplona, 1974. (Ik. 75. orrialdea.)

ONDARRA, F. Ik. 15. oharpeneko lana, orrialde hauek: 207, 208, 210 s.

en familikoak dira, eta uste dugunez, Elkanon hartuak izan ziren, *Ferretain* 'ferretaren' erabiltzen bait dute, eta ez Gares, Oltza eta Goñiko *ferretan*. Entzun ditzagun.

Katálin errotáko
 Edér galánt ori
 Itúrrirá banoáye (-noa- silaba bat bakarra)
 Nai báuzu etorri
 Iturrira joan-eta
 Ttanta bat goragó (*tt* bikoitzak, *t* bakarrak "tilde"-rekin)
 Aritz baten atzéan
 Galai bat an dagó.
 Ferretain betetzéan
 Biak musus musú
 Orduan gal in zio
 Zembat urte tuzú?
 Amazazpi-emezórzi
 Orá (sic) eztut kumplitu
 Lagunik bazinduke
 Yosta zindaizkezú (*Yosta*, beitiago *josta*)
 Jende eben alkez, eta (*geben*, bainan *g-* kendurik)
 Echekoen beldurres
 Dakizunas gerostik
 Ala 'isimulatzen (*disimulatzen*, bainan *d-* kendurik)
 Ferréta utzi-eta
 Biok josta gaitzen (*josta*, goian *Yosta*)

(Erdaldunik izango zelakoan, erdarazko laburpen hau egin nuen, eta Garesko euskarari buruz kondaira kontestu edo inguru bat eman nuen.)

* * *

Ajustándonos al título de esta ponencia, que es *Algo sobre el euskara de Puente la Reina*, hemos hecho un brevisimo estudio de algunas características de esta variedad del dialecto alto navarro meridional, que se extendía desde Roncesvalles hasta la Ribera. Nos hemos servido para ello de obras impresas por el Príncipe Luis Luciano Bonaparte, sobrino carnal de Napoleón Bonaparte y primo de Napoleón III, Emperador de los franceses (20). Hemos utilizado también manuscritos con materiales que contienen vocabularios, la conjugación completa del verbo auxiliar, incluidas las formas alocutivas, y fenómenos diferenciadores de variedades dentro de un mismo dialecto en el euskara de Puente, Elcano, Olza y Goñi. Y todo ello hace un siglo, más en concreto, el año 1869 (21).

(20) Ik. 1. eta 2. oharpenetan aipatzen ditugun lanak.

(21) Ik. 3. oharpenean aipatzen den lana.

Hemos visto la existencia del fonema *jota* en Puente, mientras en los restantes pueblos se daba el de *ixa* en las mismas palabras, lo que no quiere decir que en estos otros pueblos no se dé la *jota* en otras voces.

En punto a morfología, hemos repasado lo dicho por Bonaparte y por A. Irigaray sobre el uso del sufijo *-ko*, en lugar del sufijo *-en*, para formar el futuro. En Puente se dan ambas formas, fuera de Puente sólo la segunda; aunque en el catecismo del siglo XVIII, de Uterga, se da el mismo comportamiento de Puente. Hemos visto grandes contracciones de verbo principal y auxiliar, y alguna otra cosa. El vocabulario es el más castellanizado de los cuatro lugares que compara Bonaparte. Hemos concluido con la versión de Elcano, creemos, de una conocida canción vasca.

Extrañará tal vez a alguien la vitalidad del euskara en el pueblo que nos ocupa. Pero debe saberse que en todo Valdizarbe, con una prolongación hasta Baráscain y Garinoain en Valdorba, había una minoría más o menos numerosa de hablantes nativos de la lengua ahora perdida. Y estamos hablando del año 1869, y del *Mapa de las Siete Provincias Vascas*, que así se expresa el Príncipe (22). Todavía hoy se conservan en Legarda, a unos 7 km. de Puente, restos de canciones de cuestación, como puede verse en la revista FONTES (23).

El catecismo manuscrito de Uterga, del siglo XVIII (24), y los sermones de que dio un adelanto José María Satrústegui, hallados en Muruzabal (25) de Valdizarbe, de la segunda mitad del siglo XVIII y acaso también del XIX, abonan cuanto venimos diciendo. Mención especial merece el abad de Uterga Juan de Beriain, escritor en vascuence del siglo XVII.

Enumeraremos otros testimonios de la vida de nuestra lengua en este valle: en 1562 la señora del Señorío de Sarría (26) no sabe romance; el "sacristano" del Crucifijo (27) de Puente amenaza en vascuence en 1589; fr. Juan de Jesús San Joaquín (28), nacido en Añorbe en 1590 —su padre era

(22) BONAPARTE, Louis-Lucien. *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euskara et sa division en dialectes, sous-dialectes eta variétés*. Londres, 1963 (bainan 1869. urtean izan zen argitaratua).

(23) Ik. 15. oharpenean aipatzen den lana eta bertan 174. orrialdea.

(24) Ik. 15. oharpenean aipatzen den lana.

(25) SATRÚSTEGUI, José María. "F. Ondarra Euskaltzain berriari erantzuna". EUSKERA, 1981, 651-660. (Ik. 657-658 orrialdeak batez ere).

(26) IDOATE IRAGUI, Florencio. *El Señorío de Sarría*. Pamplona, 1959. (Ik. 219. orrialdea.)

(27) Aurreko lan hortan bertan, 257. orrialdean.

(28) Padre Fray Joseph de la Madre de Dios. *HISTORIA de la vida, y virtudes del venerable hermano, IVAN DE IESVS SAN IOAQUIN, carmelita descalzo...*, de la Ciudad de Pamplona. Madrid, 1684. (Ik. 366. orrialdea: "y aunque el language Castellano que hablava (sic), era poco limado, porque nunca lo habló con expedición (que el suyo natural era Vasquence) con todo, lo sentencioso, y prudencial, era mucho, y se declarava (sic) bastantemente, en especial, quando oe le pedia fonsejo, y parecer").

hijo del palacio de Leoz—, tenía como lenguaje natural el vascuence; en 1592 en Puente (29) se habla el “lenguaje Vizcaino o Vascuence y el pueblo es muy dulce y tratable”; don Juan de Undiano, ermitaño de Ntra. Sra. de Arnotegui (30) desde 1586 hasta 1633, compone “muchos versos en bascuence y algunos en romance en materia moral y espiritual”; el capuchino P. José de Añorbe (31) predica en su lengua a los del valle de Araiz en 1761; el también capuchino P. José de Puente la Reina (32) es misionista vascongado en 1777; el cura de Escalonilla (33) habla del euskara de Puente en 1806; el alcalde hace de intérprete porque el tabernero (34) no entiende castellano en 1820; y no olvidemos la toponimia actual (35).

Retrocedamos al año 1638 y veamos lo que sucedió en el sitio de Fuenterrabia (36). El Marqués de Torrecusa, maese de campo general, “habiendo repasado las filas de este tercio —el de los navarros—, halló que estaban hablando entre sí con algún enfado *en vascuence*”, porque no se daba la orden de avanzar. Se trataba de 900 soldados, de los cuales 600 eran del tercio de D. Fausto de Lodosa, señor de Sarria, siendo sus capitanes D. Francisco Garro, hermano del Conde de “Xabièr”, D. Diego de S. Cristóbal, D. Joseph Vayo, D. Joseph Reta, D. Joseph Muruzábal, D. Bartholomé Baygorri, D. Juan de Amezaga Lezea y D. Blas Rodríguez; los otros 300 iban al mando de los capitanes D. Pedro de Ayanz, D. Juan de Egüés y D. Francisco Eguia Beaumont, es decir, la flor y nata de la nobleza navarra. Dada la orden de ataque, capitanea al frente del tercio navarro y de la compañía de los de Sangüesa D. Francisco Garro, en primera fila. Uno quisiera saber qué idioma hablaban estos señores y los de Sangüesa. El traductor de la obra escrita en latín por el P. Moret en 1654 es Manuel Silvestre de Arlegui, natural de Pam-

-
- (29) GARATE, Justo: “Viaje de Felipe II por la Rioja y Navarra en 1592”. PRÍNCIPE DE VIANA, 1979, 429-443. (Ik. 437. orr.)
- (30) ESTORNES LASA, Bernardo y Mariano: “un cancionero vasco del s. XVIen Obamos”. *Fontes*, 1970, 231-233 (Ikus. 232 orrialden batez ere).
GOÑI GAZTAMBIDE, José: “La vida eremítica en el reino de Navarra”. PRÍNCIPE DE VIANA, 1965, 77-92. (Ik. 83 ta 86. orrialdeak. Gainera bazeukan “Un libro *Cancionero*, de mano, *en vascuence*”: Ik. 85. orr.)
- (31) ANORBE, P. Fr. Celestino de: *La antigua Provincia Capuchina de Navarra y Cantabria (1578-1719)*. Pamplona, 1951. (Ik. 406. orrialdea.)
- (32) RIEZU, R. P. Crispin de: *Necrologio de los Frailes Menores Capuchinos de la Provincia de Navarra-Cantabria-Aragón*. Pamplona, 1958. (Ik. 143. orr.)
- (33) Ik. 19. oharpeneko lana eta han aipatzen den orrialdea.
- (34) IRIGARAY, Angel: “Notas sobre la antigua lengua”. PRÍNCIPE DE VIANA, 1961, 101-104. (Ik. 102. orr.)
- (35) LEGARDA, P. Anselmo de: “Uterga en su catastro de 1854”. *Fontes*, 1976, 419-438.
- (36) MORET, P. Joseph: *Empeños del valor, y bizarros desempeños, o Sitio de Fuente-Rabia...* traducido al castellano... por don Manuel Silvestre Arlegui. Pamplona, 1763. (Ik. batez ere orrialde hauek: 201, 207, 208 eta 210. Argitalpen hau erabili dugu: 1968. urtean egin zen argitalpen fotografikoa).

plona y maestro de gramática en Sangüesa, el cual traduce en 1763 por *vascuence* lo que Moret ha llamado en 1654 *patria Vasconum lingua* (37) o 'lengua patria de los Vascones'.

-
- (37) MORET, P. Joseph: *De Obsidione Fontirabiae libri tres*. Couronneau, Lyon. 1665. (Hirugarren liburuan eta 403. orrialdean ho sela dio: "In eoque liscrimne acceptum Turrecusano Sarauiam genti suae eius diei praecipuam gloriam ambientem ostendisse, eidem paratam ad decernendum Nauarrorum legionem, noui decoris aemulatione aidam, nec belli rudem prorsus superiorum annorum militia. Neuqe alieno id prorsus monitu Torrecusanus comperit: quippe eorum ordines praeteruectus *patria Vascomun lingua* (nik azpimarratua) immurmurantes inuenit, sciscitantique causam, indignantium quod substitissent, nec vltra progredierentur, murmur esse adstantes *periti linguae* retulere. Eorum quoque genti multum antea tribuerat Turrecusanus, dum traducendas in Ipuscuam legiones prope fines regni...", eta jarraitzen du 507. orrialdean: "Ducebat primos legionis ordines cum *centuria Sangossanorum* magnae spei adolescens *Franfiscus Garrus*, primusque procurrit...").